

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v97.2023.24>*О. І. Якимець*

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Постановка проблеми. Досліджуючи питання інституту юридичної відповідальності в екологічному праві, одразу хочемо підтримати позицію тих фахівців, які наголошують, що за об'єктивними ознаками і підставами екологічне право займає в правовій системі особливе місце. Така особливість зумовлена тим, що людина як біосоціальна істота, і як суб'єкт суспільних відносин, регульованих правом, мешкає одночасно в двох системах, світах – природному і соціальному. При цьому природний світ, підкреслено авторами, розвивається за власним, об'єктивним законом, є життєво важливим фактором розвитку суспільства, служить основою життя і діяльності людей. Всі інші галузі права існують для регулювання відносин з приводу соціального середовища. І лише екологічне право всією своєю суттю орієнтоване на природний світ людини, на підтримку або відновлення її сприятливого стану, на збереження основи життя і діяльності народу, на забезпечення інтересів екологічного благополуччя [1, с. 30-31].

Для повноти аналізу інституту юридичної відповідальності в екологічному праві, звернемося до деяких тлумачень поняття екологічного права, як галузі національного права. Так, на думку фахівців Харківської юридичної академії імені Ярослава Мудрого, екологічне право як галузь права, є системою правових норм, які регулюють екологічні відносини, що виникають між суб'єктами з приводу забезпечення екологічної безпеки, приналежності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів та комплексів, охорони, а в певних випадках - захисту людини, навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання, усунення його негативних наслідків, й задоволення екологічних та інших інтересів відповідних суб'єктів і підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах [2, с. 15]. Більш лаконічне поняття екологічного права наводять Т. І. Демчук та О. В. Борденюк, які вказують, що екологічне право є галуззю права, якою регулюються суспільні відносини щодо користування природними ресурсами, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки [3, с. 6]. Окремі науковці, розкривають поняття екологічного права крізь призму завдань екологічного права. З їхньої точки зору, екологічне право – це галузь права, яка регулює екологічні суспільні відносини і має своїм завданням забезпечити раціональне використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища [4, с. 8]. Екологічне право – це комплексна галузь права, яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, установлених державою, спрямованих на регулювання суспільних екологічних відносин з метою ефективного та раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів,

охорони природних комплексів і ландшафтів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування державою і господарюючими суб'єктами екологічної безпеки, реалізації та захисту екологічних прав громадян [5, с. 22]. Підсумовуючи, можна стверджувати, що в доктрині, екологічне право визначається як комплексна галузь права, яка регулює правові відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Даремно не визнавати того факту, що стан навколишнього природного середовища нині є однією із болючих проблем нашого суспільства, деякі регіони України взагалі опинилися на порозі екологічної катастрофи. Закономірно, що ці питання є актуальними не лише для України, а й для усього людства. На жаль, регіональна катастрофа (аварія на ЧАЕС), яка вплинула на екосистеми України та багатьох інших країн, є прикладом того, що нехтувати питанням екологічної безпеки, а відтак і питанням відповідальності за порушення у сфері екологічних відносин, екоциду українського народу, не можна. І в числі чи не найперших задач, які необхідно буде активно вирішувати після нашої перемоги над ворогом в особі РФ, повинно стати – відновлення порушеного довкілля та притягнення винних осіб до відповідальності.

Мета статті: здійснити теоретико-правовий аналіз інституту юридичної відповідальності в галузі екологічних відносин, виокремити основні проблемні питання, характерні для інституту юридичної відповідальності в екологічному праві в цілому та окреслити шляхи їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання юридичної відповідальності у сфері екологічних правовідносин на теренах української державності представлені широкою плеядою вітчизняних науковців. В числі таких: В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, М. М. Бринчук, О. В. Борденюк, Т. О. Бушуєва, А. П. Гетьман, Т. І. Демчук, Є. П. Желваков, Б. М. Звонков, О. С. Колбасов, М. В. Краснова, В. К. Матвійчук, Л. В. Мендик, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, Т. К. Оверковська, Н. М. Опольська, О. С. Плешаков, О. О. Погрібний, В. І. Семчик, М. М. Сірант, Ю. С. Шемшученко та ін.

Однак, в світлі останніх подій є очевидним, що питання юридичної відповідальності у сфері екологічних правовідносин залишаються актуальними, і вимагають подальшого теоретичного дослідження з метою ефективного втілення в практику правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Особливості сучасного етапу розвитку українського суспільства дозволяють вести мову про те, що в основу здійснення сучасної екологічної стратегії покладено економіко-правовий механізм охорони довкілля, побудований на взаємодії адміністративних та економічних засобів вирішення екологічних проблем.

Відправні положення щодо змісту та спрямованості державної екологічної політики України містяться у базовому законодавчому акті - Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», яким встановлено, що Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища,

захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [6].

Вочевидь, сьогодні ми всі, є свідками необхідності розширення використання традиційних способів охорони довкілля та реалізації екологічної функції держави. Йдеться, насамперед, про інститут юридичної відповідальності, якому поряд з методами економічного стимулювання, фінансування охорони довкілля, справляння екологічних податків, а також адміністративного регулювання належить значне місце у забезпеченні охорони навколишнього природного середовища.

Не можна не погодитись із О. С. Заржицьким, який вважає, що важливість належного функціонування інституту юридичної відповідальності пов'язується також і з тим, що екологічна безпека як явище, є однією із складових загальної безпеки, що формують систему національної безпеки України [7, с. 33]. Сама ж Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України серед пріоритетних національних інтересів передбачає, зокрема, забезпечення економічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного й морального здоров'я тощо [8], що безумовно зачіпає і сферу екологічних правовідносин.

Зазначимо, що юридична відповідальність за екологічні правопорушення - це застосування передбачених законом засобів впливу до порушників законодавства про охорону довкілля і виступає у формі екологічних санкцій, визначених законодавством. Тому такі види санкцій, як штрафи за понадлімітне використання природних ресурсів чи понадлімітне забруднення довкілля, є складовими економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища і одночасно складовими юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Як і будь-який інший правовий інститут, інститут юридичної відповідальності, перебуває в стані динаміки, оскільки розширення способів негативного впливу на стан навколишнього природного середовища, здоров'я та життя людей, викликає потребу кореляції і підстав, і видів відповідальності, що цілком закономірно призводить до виникнення проблем як теоретичного, так і практичного характеру.

Загалом, інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення притаманні проблеми, які характеризують юридичну відповідальність взагалі. Але, в даному випадку, йдеться про те, що у суспільстві порушується принцип невідворотності юридичної відповідальності, яка перестає бути рівною для усіх, що підриває підвалини права як суспільного феномену.

Аналіз наукової доктрини щодо інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, дає підстави зробити висновок про існування, щонайменше, ще декількох вагомих проблем, які стоять на заваді його ефективного використання.

Це – неузгодженість галузевого законодавства у сфері юридичної відповідальності у сфері екологічних правовідносин; ухилення посадових осіб від застосування санкцій щодо порушників, а також слабкість та малозначність цих санкцій; поширення такого негативного явища, як еколого-правовий нігілізм.

Першою серед цих проблем слід назвати неузгодженість галузевого законодавства у сфері юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства. Маються на увазі законодавчі протиріччя у визначенні певних діянь як екологічних правопорушень: у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», Кодексі про адміністративні правопорушення України, Кримінальному кодексі України; між Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Земельним, Лісовим, Водним кодексами України, Кодексом про надра України, іншими законами; між Кодексом про адміністративні правопорушення України і Кримінальним кодексом України, галузевими законодавчими актами, природоресурсним законодавством у цілому.

Але, ми переконані, що найбільшою проблемою, яка спричиняє вкрай негативні наслідки, є таке суспільне явище, як еколого-правовий нігілізм.

В юридичній літературі, правовий нігілізм визначається як різновид правової культури, який ґрунтується на свідомому негативному ставленні певного суб'єкта до права та запереченні позитивного значення впливу права на суспільні відносини. При цьому правовий нігілізм - це не є негативним ставленням ні до конкретної форми прояву правової реальності, ні до окремого правового інституту тощо, а системне й усебічне свідоме неприйняття самої ідеї існування права. Він проявляється тоді, коли більшість людей не знає або не розуміє закону, негативно ставиться до законодавства і необхідності дотримуватися його, не визнає суспільної цінності права [9, с. 310]. Дещо по-іншому визначає правовий нігілізм Д. Стрілко. На його погляд, правовий нігілізм – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, який характеризується свідомим ігноруванням вимог закону та запереченням цінності права [10, с. 217]. На думку С. О. Семененко, правовий нігілізм перешкоджає формуванню правосвідомості широкого загалу населення, і є соціально-небезпечним явищем [11].

Такий міні-аналіз поняття «правового нігілізму» дозволяє розкрити сутність поняття «екологічного нігілізму», яке пов'язане з іще одним специфічним терміном «екологічний волюнтаризм».

Вченими-екологами давно звертається увага на ту обставину, що екологічна криза на теперішньому етапі розвитку людства є здебільшого антропогенною та має тенденцію набувати характеру абсолютної і глобальної [12]. Нехтування не лише законами природи (виснаження природних ресурсів, і як наслідок – зменшення їх кількості), а й законами суспільними (не сприйняття або навіть заперечення чинних правових норм, відсутність екологічного виховання та інші чинники), зрештою призводить до так званого екологічного волюнтаризму. Розглядаючи загальні питання екологічної безпеки в Україні, М. І. Хилько, називає екологічний волюнтаризм господарюванням без урахування екологічних та етичних обмежень, особливо в прогнозованому інтервалі часу, коли виникають і відчуються явища екологічного бумерангу, тобто негативного впливу чинників довкілля на господарські заходи і життя людини [13, с. 15]. Так, наприклад, екологічний волюнтаризм у промисловості проявляється у тому, що власники великих промислових підприємств, не переймаючись екологічними проблемами регіонів, проводять свою виробничу політику всупереч рекомендаціям науковців-екологів, тим самим ще

більше забруднюючи навколишнє середовище. Екологічний волонтаризм у своєму прогресивному розвитку переростає в екологічний нігілізм, що по суті є однією (останньою) зі стадій екологічного волонтаризму, тобто господарювання проваляється не тільки без урахування екологічних обмежень, але й з метою умисного нехтування екологічними вимогами щодо окремих видів діяльності: інвестиційної, господарської та у процесі розміщення і розвитку населених пунктів (містобудівної); вимог екологічної безпеки: транспортних засобів; щодо проведення наукових досліджень, провадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем та щодо військових, оборонних об'єктів і військової діяльності, а також вимоги щодо охорони довкілля від неконтрольованого та 16 шкідливого біологічного впливу; від забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами; у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, хімічних речовин та інших препаратів [13, с. 16].

В сенсі наведеного справедливою уявляється позиція В. В. Сабадаш, яким наголошено, що розуміння важливості екологічного імперативу, можливості і необхідності його імплементації у соціально-економічні рішення, виховання бережливого ставлення до всіх ресурсів, включаючи природу і людину, неможливі без формування відповідної екологічної культури [14, с. 18].

Якби застаріло, патріархально це не сприймалося, але нам потрібно повернутися до однієї із ключових позицій екологічного права – екологізації суспільства, невід'ємним елементом якої є екологічне виховання: прищеплення розуміння того, що життя людини цілком і повністю залежить від стану навколишнього природного середовища і від ставлення до нього кожного, хто вважає себе його частиною. Кожен має берегти не тільки свій дім і інші блага, кожен має оберігати нашу спільну оселю – планету Землю та право нащадків прийти в цей світ, і жити в ньому. Пандори не існує.

Висновки. Інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, з одного боку, є складовою системи екологічного права, а з другого, – поєднує її з інституційною та функціональною підставами економіко-правового механізму охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, оскільки застосування заходів адміністративного впливу, відшкодування заподіяної шкоди (забруднювач платить), притягнення до кримінальної відповідальності за екологічні злочини є однією зі складових повноважень ряду органів управління, формою реалізації їх компетенції у цій сфері і викликає значний науковий інтерес.

Сьогодні вчені також виділяють такі види відповідальності за екологічні правопорушення, як конституційна та еколого-правова. Якщо конституційна відповідальність полягає у застосуванні норм Конституції України щодо державних органів та поєднується з політичною відповідальністю суб'єктів політичного процесу, то еколого-правова відповідальність зводиться до застосування санкцій, пов'язаних з негативними наслідками, які в результаті антропогенної діяльності, екологічного нігілізму і низької екологічної культури завдають шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю громадян, майбутньому людей.

У світових Конституціях охорона довкілля розглядається як взаємний обов'язок особи і держави.

Так, наприклад, Конституція Естонії передбачає обов'язок громадян компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу, і встановлює обов'язок кожного дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища [15]. Аналогічна норма міститься в Конституції Чеської Республіки, де зазначено, що Чехія та Богемія, Моравія, Сілезія (які не є суб'єктами унітарної держави, а є етнічними територіями), розподіляють між собою обов'язок здійснення екологічної функції [16]. Такі ж положення закріплені прямо або опосередковано Конституціями Австрії, Македонії, Молдови, Польщі, Португалії, Словенії, Угорщини.

Конституцією України (ст. 16) встановлено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Праву на екологічно чисте довкілля відповідає конституційне закріплення відповідних обов'язків громадян, серед яких, закріплений ст. 66 обов'язок громадян не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки.

Тому можемо говорити про моральну відповідальність особи і соціуму, юридичну відповідальність особи та інститутів громадянського суспільства у системі охорони довкілля.

Література

1. Екологічне право : навч. посібник. Кол. авт. [Резворович К. Р., Юнін О. С., Кірін Р. С. та ін.]. Дніпро. Видавець Біла К.О. 2020. 318 с.
2. Екологічне право : підручник. За ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. 432 с.
3. Демчук Т.І., Борденюк О.В., Шелудяков Р.С. Екологічне право : навчально-методичний посібник. Чернівці : 2021. 100 с.
4. Екологічне право України : навч. посібник. За ред. Т.П. Устименко, Київ : Алерта. 2016. 290 с.
5. Краснова М. В. Екологічне право України. Загальна частина : підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2021. 190 с.
6. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ (в ред. від 10.07.2022). *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
7. Заржицький О.С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти). Дніпропетровськ. Національний гірничий університет. 2012. 200 с.
8. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 10. Ст. 85.
9. Кравчук М.В. Теорія держави права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-є, переробл. й доповн. Тернопіль : ТНЕУ. 2016. 524 с.
10. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 216-220.
11. Семененко С.О. Правовий нігілізм в Україні: джерело виникнення та шлях подолання. *Справедливість у юриспруденції: теорія і практика*. Матеріали науково-практичної інтернет-конференції. Тернопіль. 22 лютого 2017 р.
12. Олійник Л.В., Аніщенко В.О. Економічні інструменти як провідний фактор подолання економічної кризи. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2011. № 5.
13. Хилько М. І. Екологічна безпека України : навч. посібник. Київ : 2017. 266 с.
14. Сабадаш В.В. Антиекоекологічні тенденції соціально-економічного розвитку: конфліктний потенціал екологічного фактору. *Механізм регулювання економіки*. 2009. № 3. Т. 1. С. 11-22.
15. Конституція Естонії. URL:<https://legalns.com/download/books/cons/estonia.pdf> (дата звернення: 05.02.2023)

16. Конституція Чеської Республіки. URL:https://legalns.com/download/books/cons/czech_republic.pdf (дата звернення: 05.02.2023)

Анотація

Якимець. О. І. Інститут юридичної відповідальності в екологічному праві України: сучасні теоретико-правові проблеми. – Стаття.

В статті здійснено спробу висвітлити деякі проблеми інституту юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства на сучасному етапі розвитку нашої України.

Метою наукової розвідки є здійснення теоретико-правового аналізу інституту юридичної відповідальності в сфері екологічних відносин, виокремлення основних проблемних питань, характерних для інституту юридичної відповідальності в екологічному праві в цілому та визначення шляхів їх вирішення.

Автором відзначено, що інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення притаманні проблеми, які характеризують юридичну відповідальність взагалі. Але, насамперед, йдеться про те, що у суспільстві порушується принцип невідворотності юридичної відповідальності, яка перестає бути рівною мірою для усіх, що підриває підвалини права як суспільного феномену.

Виокремлено і інші проблеми теоретичного та практичного змісту, характерні сучасному стану юридичної відповідальності в екологічних правовідносинах. Серед них такі, як неузгодженість галузевого законодавства у сфері юридичної відповідальності у сфері екологічних правовідносин; ухилення посадових осіб від застосування санкцій щодо порушників, а також слабкість та малозначність цих санкцій; поширення такого негативного явища, як еколого-правовий нігілізм та інші.

Підкреслюється, що питання юридичної відповідальності у сфері екологічних правовідносин залишаються актуальними, і вимагають подальшого теоретичного дослідження з метою ефективного втілення в практику правозастосування.

Обґрунтовано, що інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, з одного боку, є складовою системи екологічного права, а з другого, – поєднує її з інституційною та функціональною підставами економіко-правового механізму охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, оскільки застосування заходів адміністративного впливу, відшкодування заподіяної шкоди (забруднювач платить), притягнення до кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення є однією зі складових повноважень ряду органів державної влади та управління, формою реалізації їх компетенції у цій сфері.

Ключові слова: екологічне право, екологічні відносини, навколишнє природне середовище (довкілля), юридична відповідальність, екологічна безпека, екологічне правопорушення.

Summary

Iakymets O. I. Institute of legal responsibility in environmental law of Ukraine: current theoretical and legal problems. – Article.

The article was attempted to highlight some problems of the institution of legal responsibility for violations of environmental legislation at the current stage of development of our Ukraine.

The purpose of scientific research is to carry out a theoretical and legal analysis of the institution of legal responsibility in the field of environmental relations, to identify the main problematic issues characteristic of the institution of legal responsibility in environmental law as a whole and to determine ways to solve them.

The author was noted that the institution of legal responsibility for environmental offenses has inherent problems that characterize legal responsibility in general. But, first of all, it is about the fact that the principle of inevitability of legal responsibility is violated in society, which ceases to be equal for everyone, which undermines the foundations of law as a social phenomenon.

Other problems of theoretical and practical content, characteristic of the current state of legal responsibility in environmental legal relations, are highlighted. Among them are the inconsistency of branch legislation in the field of legal responsibility for environmental offenses; officials' evasion of sanctions against violators, as well as the weakness and insignificance of these sanctions; spread of such a negative phenomenon as environmental and legal nihilism and others.

It is emphasized that the issues of legal responsibility in the field of environmental legal relations remain relevant and require further theoretical research with the aim of effective implementation in law enforcement practice.

It is substantiated that the institution of legal responsibility for environmental offenses, on the one hand, is a component of the system of environmental law, and on the other, it combines it with

the institutional and functional foundations of the economic and legal mechanism of environmental protection, use of natural resources and ensuring environmental safety, since the application of measures administrative influence, compensation for the damage caused (the polluter pays), bringing to criminal liability for environmental offenses is one of the constituent powers of a number of state authorities and management, a form of implementation of their competence in this area.

Key words: environmental law, environmental relations, natural environment (environment), legal responsibility, environmental safety, environmental crime.